

Justyna Szałańska

Streszczenie pracy doktorskiej

Tytuł: Kształtowanie tureckiej tożsamości narodowej w okresie rządów Partii Sprawiedliwości i Rozwoju

Tematem dysertacji jest proces kształtowania i redefiniowania tureckiej tożsamości narodowej w okresie rządów Partii Sprawiedliwości i Rozwoju (tur. *Adalet ve Kalkınma Partisi*, AKP) w Turcji trwających od końca 2002 roku. Okres ten przez wielu badaczy jest określany jako pewne *novum* w historii Turcji, podczas którego dokonały się zmiany polityczne, społeczne i gospodarcze w kraju. Po raz pierwszy w historii tureckiej wielopartyjności (czyli od 1946 r.) ta sama partia wygrała siedem wyborów parlamentarnych pod rząd. Trwające już ponad dwadzieścia lat rządy AKP, ze względu na pro-islamską orientację partii różniące się od większości rządzących wcześniej ugrupowań, odcisnęły piętno również na treści tożsamości narodowej, pomimo iż zmiana tej ostatniej nie jest łatwa do uchwycenia w stosunkowo krótkiej, z perspektywy procesów tożsamościowych, perspektywie czasowej. Z racji ciągle trwających rządów AKP cezura końcowa została wyznaczona umownie na luty 2023 r..

Proces kształtowania tureckiej tożsamości narodowej badam poprzez analizę dyskursów i praktyki politycznej w Turcji pod rządami Partii Sprawiedliwości i Rozwoju. Celem badań jest przedstawienie procesu kształtowania i redefiniowania tureckiej tożsamości narodowej w okresie rządów Partii Sprawiedliwości i Rozwoju poprzez dyskursy i praktykę polityczną dotyczącą trzech głównych elementów tureckiej tożsamości narodowej, tj. poczucia przywiązania do terytorium, wspólnego języka (tureckiego) oraz religii muzułmańskiej. Ze względu na specyfikę tureckiej polityki i największy wpływ partii rządzącej na kształtowanie polityki publicznej, w tym zagranicznej, jak również na proces kształtowania tożsamości narodowej, to właśnie rządzącej Partii Sprawiedliwości i Rozwoju poświęcam w pracy zdecydowanie najwięcej miejsca. Tam, gdzie działania AKP dotyczące wspomnianych wyżej wymiarów tożsamości narodowej napotykały na największy opór innych ugrupowań politycznych, analizuję również stanowiska opozycyjne.

Stan badań

Obecnie na polskim i międzynarodowym rynku wydawniczym (maj 2024 r.) nie opublikowano kompleksowych publikacji dotyczących problematyki podejmowanej w pracy, czyli procesu kształtowania i redefiniowania tureckiej tożsamości narodowej poprzez dyskursy i praktykę polityczną w obszarach polityki wewnętrznej i zagranicznej. Jeśli chodzi o

dotychczasowe badania przedmiotowe, trzeba przyznać, że problematyka tureckiej tożsamości była dość często podejmowana. Dotychczasowe publikacje dotyczą zarówno polityki wewnętrznej jak i zagranicznej Turcji, jej pozycji i znaczenia na arenie międzynarodowej, a także zwrotu w kierunku autorytaryzmu i populizmu rządzącej Partii Sprawiedliwości i Rozwoju. Badacze często podejmują problem tureckiej tożsamości bez dokładnego zdefiniowania o jaki rodzaj tożsamości chodzi. W wielu dotychczasowych publikacjach tożsamość jest traktowana jako byt niezależny, bez potrzeby jego dookreślenia poprzez konkretny podmiot jak naród, państwo, grupa etniczna itp. Mimo, że turecka tożsamość narodowa jest częstym tematem podejmowanym w literaturze przedmiotu, gros publikacji dotyczy esencjalistycznego podejścia do tożsamości i traktowania jej jako zmiennej niezależnej warunkującej inne zjawiska polityczne i społeczne¹.

Proces kształtowania tureckiej tożsamości narodowej poprzez dyskursy i praktykę polityczną w obszarze polityki wewnętrznej i zagranicznej w okresie rządów Partii Sprawiedliwości i Rozwoju nie był dotychczas badany w kompleksowy sposób. Jedyną pozycją, która podobnie jak niniejsza dysertacja łączy wymiary polityki wewnętrznej i polityki zagranicznej by nakreślić złożoność procesu kształtowania tożsamości narodowej jest książka Lisel Hintz z 2018 r. zatytułowana "Identity Politics Inside Out: National Identity Contestation and Foreign Policy in Turkey". Opierając się na identyfikacji głównych wizji tożsamości narodowej w Turcji, autorka przedstawia transformację tureckiej polityki zagranicznej i polityki wewnętrznej na przykładzie polityki Partii Sprawiedliwości i Rozwoju wobec procesu przystąpienia do Unii Europejskiej.

Tematyką zbliżoną do przedmiotu niniejszej dysertacji jest związek tożsamości narodowej i polityki zagranicznej. Pozycją w sposób kompleksowy traktującą o zależności tożsamości narodowej i polityki zagranicznej Turcji jest praca Yucela Bozdaglioglu „Turkish Foreign Policy and Turkish Identity: A Constructivist Approach” z 2003 r. Niemniej jednak jest to pozycja sprzed 20 lat, nie dotyczy okresu rządów Partii Sprawiedliwości i Rozwoju i przedstawia relacje tożsamości i polityki zagranicznej z perspektywy konstruktywizmu, dlatego nie jest tożsama z niniejszą dysertacją.

¹ Por. Baycar, N. (2009). *Turkish Identity: The Specific Cultural Background of Turkey's Identity: An Opportunity for Europe?*, Monachium: GRIN Verlag; Nas, C. (2001). "Turkish Identity and The Perception Of Europe", *Marmara Journal of European Studies*, Vol. 9, Nr 1, s. 177-189; Saatci, M. (2003). "Nation-states and ethnic boundaries: modern Turkish identity and Turkish-Kurdish conflict", *Nations and Nationalism*, Vol. 8, Nr 4, s. 549-564.

W Polsce tematykę pokrewną, tj. dotyczącą stosunku tożsamości narodowej i poziomu demokracji w Turcji, podjął Adam Szymański w książce „Między islamem a kemalizmem. Problem demokracji w Turcji” z 2008 r. Praca A. Szymańskiego, ze względu na przedmiot badań oraz warsztat badawczy, stanowiła ważny punkt odniesienia dla niniejszej pracy w obszarze polityki wewnętrznej. Inną pozycją traktującą o polityce wewnętrznej Turcji jest publikacja pod red. Jakuba Wódki „Nowa Turcja. Aspekty polityczne, gospodarcze i społeczne” z 2015 r. Pomimo, iż książka stanowi dość ogólne nakreślenie wybranych aspektów polityki wewnętrznej Turcji, warto wymienić trzy rozdziały traktujące o Partii Sprawiedliwości i Rozwoju poprzez pryzmat uwarunkowań systemu partyjnego, autorytarne go stylu rządzenia oraz kształtowaniu polityki wobec wybranego problemu (tj. kwestii cypryjskiej). Są to odpowiednio: "System partyjny Republiki Turcji w XXI wieku – uwarunkowania, uczestnicy, procesy" autorstwa Karola Bieńka, "Rządy AKP – kontynuacja tradycji autorytarnej w polityce Turcji?" Macieja Herbuta oraz "Stanowiska tureckich partii politycznych wobec kwestii cypryjskiej po 2002 roku. Od nacjonalizmu do pragmatyzmu?" Przemysława Osiewicza. W zrozumieniu kierunku zmian wdrażanych w Turcji przez Partię Sprawiedliwości i Rozwoju pomocny był artykuł Karola Bieńka „Turecka Partia Sprawiedliwości i Rozwoju (AKP) – na drodze ku „nowej Turcji”².

Pierwszą w Polsce dogłębną próbę ukazania zmian tożsamościowych, jakie zaszły w Turcji pod rządami Partii Sprawiedliwości i Rozwoju, podjął w 2017 r. Mateusz Chudziak w eseju „Pucz jako mit założycielski. Filary ideologiczne nowej Turcji”. Autor wysunął w swoim tekście tezę, iż projekt Nowej Turcji, obejmujący zarówno tożsamość narodową, jak i państwową, opiera się na micie założycielskim, za który uznał próbę zamachu stanu z 15 lipca 2015 r. Filarami wspomnianego projektu Nowej Turcji są, według M. Chudziaka, naród, państwo, przywódca oraz islam, przy czym ten ostatni ma stanowić element spajający trzy poprzednie. Obierając inną strukturę od niniejszej pracy, M. Chudziak w sposób ogólny opisał proces redefiniowania tureckiej tożsamości narodowej przez AKP, pomijając przy tym terytorium jako element spajający naród turecki³.

² BienieK, K. (2017). „Turecka Partia Sprawiedliwości i Rozwoju (AKP) – na drodze ku „nowej Turcji””. *Cywilizacja i Polityka*, Vol. 15, s. 124–134. źródło: <https://czasopisma.bg.ug.edu.pl/index.php/cywilizacja/article/view/3053> (dostęp 30.10.2020).

³ Chudziak, M. (2017). „Pucz jako mit założycielski. Filary ideologiczne Nowej Turcji”. *Punkt Widzenia*, Nr 66, Warszawa: Ośrodek Studiów Wschodnich.

Metodologia pracy

W pracy sformułowano główną hipotezę badawczą zakładającą, że: *turecka tożsamość narodowa jest kształtowana w oparciu o jej trzy elementy: poczucie przywiązania do terytorium Turcji, język turecki oraz wspólne normy i wartości wyływające z religii muzułmańskiej. Rządząca w Turcji od 2002 r. Partia Sprawiedliwości i Rozwoju dokonała redefinicji tureckiej tożsamości narodowej obierając religię muzułmańską za główny czynnik definiujący tę tożsamość.*

Dysertacja opiera się także na następujących hipotezach pomocniczych:

- Religia muzułmańska jako główny element tureckiej tożsamości narodowej kształtowanej w okresie rządów AKP była widoczna zarówno w dyskursach, jak i w praktyce politycznej partii rządzącej.
- Język i terytorium jako najważniejsze elementy tureckiej tożsamości narodowej od początku istnienia Republiki Turcji zostały przesunięte przez AKP na dalszy plan w dyskursach i praktyce politycznej.
- Dyskursy i praktyka polityczna, w obrębie których AKP kształtowała nową turecką tożsamość narodową, dotyczyły zarówno polityki wewnętrznej, jak i zagranicznej.
- Wizja tureckiej tożsamości narodowej narzucana przez AKP napotykała na opór ze strony ugrupowań kemalistycznych i nacjonalistycznych, a także zwolenników laicyzmu.
- Nowa turecka tożsamość narodowa jest internalizowana przez zwolenników AKP zaś kontestowana przez przeciwników partii.

Weryfikacji hipotez posłużyły następujące pytania badawcze:

- W jaki sposób Partia Sprawiedliwości i Rozwoju kształtowała turecką tożsamość narodową poprzez dyskursy i praktyki w polityce wewnętrznej oraz zagranicznej Turcji?
- Który bądź które z wyszczególnionych wyżej elementów tureckiej tożsamości narodowej były lub są dominujące w polityce Partii Sprawiedliwości i Rozwoju? Jak przebiegała dynamika zmian w hierarchii wspomnianych elementów?
- W jakich obszarach polityki wewnętrznej i zagranicznej przejawiało się kształtowanie tureckiej tożsamości narodowej w oparciu o poczucie przywiązania do granic i terytorium Turcji?

- W jakich obszarach polityki wewnętrznej i zagranicznej przejawiało się kształtowanie tureckiej tożsamości narodowej w oparciu o wspólny język (turecki) i pochodzenie etniczne?
- W jakich obszarach polityki wewnętrznej i zagranicznej przejawiało się kształtowanie tureckiej tożsamości narodowej w oparciu o wspólne wartości wywodzące się z religii muzułmańskiej?
- Jaka jest treść tureckiej tożsamości narodowej kształtowanej w okresie rządów Partii Sprawiedliwości i Rozwoju?
- Które ugrupowania polityczne i społeczne popierają wizję tureckiej tożsamości narodowej narzucaną przez AKP, a które ją kontestują?

Proces kształtowania tureckiej tożsamości narodowej ukazano poprzez analizę dyskursów i praktyki politycznej dotyczących kwestii ściśle związanych z tożsamością narodową, zarówno w obszarach polityki wewnętrznej jak i zagranicznej. Za Michelelem Foucaultem dyskurs zdefiniowano jako system wiedzy, wartości, aspiracji oraz przekonań danej społeczności i mechanizm generowania znaczeń. Identyfikacja i wybór wspomnianych tematów zostały dokonane dwustopniowo. W kroku pierwszym, na podstawie źródeł zastanych i w oparciu o historyczną metodę chronologiczną, przedstawiono genezę tureckiej tożsamości narodowej wraz z uwypukleniem głównych składników konstytuujących tę tożsamość, tj. wspólny język (turecki) i pochodzenie etniczne, wspólna religia (islam w wydaniu sunnickim) oraz poczucie przywiązania do terytorium współczesnej Turcji. Następnie, w oparciu o trzy wspomniane elementy, dokonano selekcji i analizy dyskursów politycznych produkowanych bądź reprodukowanych w głównej mierze przez członków partii rządzącej oraz analizy praktyki politycznej w obszarach wyznaczanych przez dyskursy.

W dysertacji została zastosowana teoria poststrukturalizmu, a konkretnie poststrukturalistyczne podejście do tożsamości narodowej. Poststrukturalizm zakłada, iż tożsamość jest zjawiskiem dyskursywnym (czyli kształtowanym poprzez dyskurs), politycznym i społecznym. Określenie tożsamości jako dyskursywnej narzuca swoisty filtr interpretowania praktyki w obszarach polityki, w których to mają się wyrażać reprezentacje tożsamości. Ponadto, w konkretnych politykach formułowane są też odpowiedzi na wyrażane przez nie reprezentacje tożsamości. Podkreślenie politycznego wymiaru tożsamości ma na celu zerwanie z postrzeganiem tożsamości jedynie w wymiarze kulturowym. Postrzeganie przez poststrukturalistów tożsamości jako zjawiska relacyjnego odnosi się do definiowania tożsamości w odniesieniu do czegoś, czym nie jest.

Główną metodą badawczą zastosowaną w dysertacji jest analiza dyskursu politycznego w klasycznym ujęciu Michela Foucaulta. Poststrukturalizm koncentruje się na dyskursie artykułowanym w tekstach i mowie (przemówieniach, rozmowach, debatach). Dodatkowo, poststrukturalizm wymaga szczególnej metodologii czytania tekstów, z przywiązywaniem wagi do szczegółów, a także metodologii selekcji tekstów opartej na rozumieniu i właściwym rozpoznaniu kontekstu. Analiza dyskursu w wydaniu poststrukturalistycznym zakłada, iż główni aktorzy polityczni są umiejscowieni w szerszej przestrzeni społeczno-politycznej, a ich tożsamości i wyobrażenia czerpią z tożsamości i wyobrażeń formułowanych przez elity, instytucje i media.

Analiza dyskursów politycznych dotyczących tureckiej tożsamości narodowej (w obszarach zarówno polityki wewnętrznej, jak i zagranicznej) została przeprowadzona w trzech etapach. W etapie pierwszym dokonano analizy oryginalnych tekstów polityki wewnętrznej i polityki zagranicznej, tj. oficjalnych przemówień politycznych i tekstów koncepcyjnych. W etapie drugim zbadano teksty interpretujące politykę tożsamości, do których zaliczono: przemówienia polityków ugrupowań opozycyjnych, artykuły prasowe oraz opinie przedstawicieli świata akademickiego. Etap trzeci polegał na zestawieniu dwóch rodzajów tekstów – oficjalnych i interpretujących, po to, by sprawdzić czy dyskurs formułowany przez partię rządzącą, tj. Partię Sprawiedliwości i Rozwoju, jest powielany przez media oraz elity polityczne i intelektualne w Turcji.

Oprócz analizy dyskursu w pracy zastosowano także następujące metody pomocnicze: metodę historyczną, analizę dokumentów oraz studium przypadku.

Metoda historyczna została wykorzystana do odtworzenia historycznego procesu kształtowania tureckiej tożsamości narodowej przedstawionego w rozdziale drugim, wraz z wyznaczeniem najważniejszych punktów przełomowych tego procesu oraz elementów konstytutywnych tożsamości. Dodatkowo, metoda ta była pomocna w ukazaniu korzeni Partii Sprawiedliwości i Rozwoju (rozdział 3), jak również przedstawieniu genezy poszczególnych zjawisk analizowanych w rozdziałach czwartym, piątym i szóstym.

Kolejna metoda, analiza dokumentów, została zastosowana wszędzie tam, gdzie omawiane są akty prawne, takie jak konstytucja, ustawy, rozporządzenia, umowy międzynarodowe czy też programy wyborcze. Wykorzystano ją w pięciu rozdziałach pracy: od drugiego do szóstego. Wreszcie studium przypadku zastosowano jako metodę pomocniczą przy analizie konkretnych przykładów, w których uzewnętrzniał się dany element tożsamości, tj. przywiązanie do terytorium, do języka i wspólnego pochodzenia etnicznego czy też do

wspólnych wartości religijnych. W pracy analizowane są następujące studia przypadku: kwestia cypryjska, stosunki Turcji z Armenią, stosunki Turcji z Syrią, polityka wobec społeczności pokrewnych na przykładzie Tatarów Krymskich, polityka wobec diaspory tureckiej, kwestia religii w polityce edukacyjnej AKP, muzułmańskie wartości moralne w tureckiej pomocy rozwojowej oraz polityka rządu AKP wobec uchodźców syryjskich.

W dysertacji zastosowano strategię wnioskowania indukcyjnego polegającą na dochodzeniu do wniosków ogólnych na podstawie wielu przesłanek jednostkowych potwierdzających postawioną hipotezę bądź hipotezy przy jednoczesnym braku przesłanek negujących hipotezę.

Zastosowana metodologia pozwoliła na dogłębną analizę trzech wspomnianych składników tureckiej tożsamości narodowej, wraz z ukazaniem ich obecności w dyskursach i praktyce politycznej oraz zbadaniem ich wzajemnych relacji i hierarchii. Pozwoliła ona również na weryfikację głównej tezy badawczej postawionej w dysertacji, tj. iż Partia Sprawiedliwości i Rozwoju dokonała redefinicji tureckiej tożsamości narodowej obierając religię muzułmańską za główny czynnik definiujący tę tożsamość.

Źródła wykorzystane w pracy

W niniejszej dysertacji wykorzystane zostały zarówno źródła pierwotne, jak i wtórne. Źródła pierwotne to akty prawne, programy partyjne, debaty parlamentarne i przemówienia polityczne z okresu od listopada 2002 do grudnia 2022 r., a także teksty intertekstualne, czyli takie, do których odnoszą się teksty oficjalne oraz inne teksty pomocnicze. W dysertacji koncentruję się na dyskursach i praktyce politycznej w obszarach ściśle związanych z tożsamością narodową, wykorzystując następujące źródła pierwotne:

- 77 debat parlamentarnych z okresu od marca 2003 r. do grudnia 2022 r.;
- Programy Partii Sprawiedliwości i Rozwoju z okresu od 2002 do 2018 r.;
- Akty prawne;
- Przemówienia (w tym przemówienia parlamentarne) i oświadczenia wygłaszane przez prezydenta, premiera, ministrów (głównie ministra spraw zagranicznych i ministra obrony), parlamentarzystów z ramienia Partii Sprawiedliwości i Rozwoju;
- Komunikaty prasowe kancelarii prezydenta, premiera i wybranych ministerstw;
- Artykuły prasowe.

Struktura dysertacji

Dysertacja składa się z sześciu rozdziałów oraz wstępu i zakończenia. We wstępie omawiam genezę powstania pracy, w tym moją motywację do podjęcia wybranego tematu badawczego, hipotezę główną i hipotezy pomocnicze, podstawy teoretyczne pracy, metody badawcze, stan dotychczasowych badań nad kształtowaniem tureckiej tożsamości narodowej oraz strukturę niniejszej pracy.

Rozdział pierwszy dotyczy zagadnień teoretyczno-metodologicznych. Omówione w nim zostały najważniejsze kategorie, które są badane w pracy, tj. tożsamość narodowa, związek tożsamości narodowej z polityką wewnętrzną (w tym polityką tożsamości) oraz polityką zagraniczną, a także dyskurs polityczny, z perspektywy teoretycznej nauk o polityce oraz nauki o stosunkach międzynarodowych. W przypadku kategorii tożsamości przyglądam się także jej socjologicznemu rozumieniu, ponieważ jest ono pierwotne w stosunku do perspektywy politologicznej. W rozdziale pierwszym omawiam również podstawy teoretyczne i główną metodę badawczą zastosowaną w pracy.. Podstawę teoretyczną pracy stanowi teoria postrukturalizmu., która została omówiona m.in. w kontekście jej przydatności do badania procesów tożsamościowych zachodzących w polityce wewnętrznej i zagranicznej państwa. Główną metodą badawczą zastosowaną w pracy jest natomiast analiza dyskursu. Jej wybór i związki z postsrukturalizmem uzasadniono także w pierwszym rozdziale pracy.

W rozdziale drugim przedstawiam proces kształtowania się tureckiej tożsamości narodowej, poczynając od końca XIX wieku, czyli schyłku istnienia Imperium Osmańskiego. Omówione zostały najważniejsze prądy intelektualne i nurty ideologiczne, jakie wpłynęły na kształt wspomnianej tożsamości. Zarysowuję także najważniejsze etapy w oddolnych i odgórnych procesach kształtowania tożsamości. Rozdział zamykam analizą podziałów społecznych (w tym etnicznych i religijnych) społeczeństwa tureckiego w okresie od utworzenia Republiki do początku XXI r., tj. początkowych lat rządów AKP. Podstawowy problem badawczy, który poruszam w tym rozdziale, dotyczy tego w jaki sposób narodziła się i kształtowała turecka tożsamość narodowa i jaki był jej kształt w przededniu rządów AKP.

W rozdziale trzecim skoncentrowano się na charakterystyce ideologicznej Partii Sprawiedliwości i Rozwoju jako głównego aktora procesu redefiniowania tureckiej tożsamości narodowej. Celem tego rozdziału jest zaprezentowanie zarysu polityki tożsamości realizowanej przez rządy AKP od 2002 r. wraz z uwarunkowaniami wewnętrznymi i zewnętrznymi poszczególnych okresów tej polityki. Rozdział ten, razem z rozdziałem drugim, stanowią tło i punkt wyjścia dla analizy procesu kształtowania tożsamości narodowej w Turcji.

Rozdziały czwarty, piąty i szósty zostały poświęcone analizie głównych dyskursów politycznych i polityk dotyczących tożsamości poprzez pryzmat trzech elementów: terytorium, języka i religii. Dyskursy i polityki badane w poszczególnych rozdziałach zostały wybrane na podstawie analizy jakościowej 77 debat parlamentarnych z okresu od grudnia 2002 do grudnia 2022 r. przeprowadzonych w programie NViVO. Następnie, za pomocą wprowadzonych kodów (zob. Aneks 3), dokonano podziału i przyporządkowania tematycznego do poszczególnych czynników wpływających na kształt tożsamości i jednocześnie ją konstytuujących, tj: terytorium, języka oraz norm i wartości religijnych.

Wychodząc z wyżej opisanych założeń, rozdział czwarty dotyczy dyskursów i praktyki politycznej kształtujących tożsamość narodową w oparciu o terytorium Turcji. Analizie poddane zostały następujące kwestie: granice i terytorium Turcji w aspekcie prawnym, geopolityczne dyskursy AKP o granicach i bezpieczeństwie, kwestia cypryjska, granica i stosunki z Armenią oraz granica i relacje z Syrią. W przytoczonych problemach, wyselekcjonowanych poprzez ich związek z kwestią tureckiej tożsamości narodowej, największy nacisk został położony na bezpieczeństwo granic i integralność terytorialną, co było podstawą przyporządkowania do omawianego rozdziału.

Rozdział piąty jest poświęcony tureckiej tożsamości kształtowanej w oparciu o wspólny bądź pokrewny język. W niniejszym rozdziale dokonano analizy dyskursów i praktyki politycznej w wybranych obszarach polityki wewnętrznej i zagranicznej, w których główną rolę odgrywa język turecki jako czynnik kształtujący tożsamość. Analizowane są następujące kwestie: polityka językowa AKP, język i tureckojęzyczna wspólnota etniczna w polityce zagranicznej Turcji, polityka Turcji wobec społeczności pokrewnych na przykładzie Tatarów Krymskich, polityka wobec diaspory tureckiej oraz znaczenie języka w tureckiej dyplomacji kulturalnej. Analogicznie do poprzedniego rozdziału, wskazane tematy zostały przyporządkowane do rozdziału piątego z racji tego, iż to język turecki był w nich główną determinantą tożsamości.

W rozdziale szóstym koncentruję się na analizie dyskursów i praktyki politycznej, w których główny nacisk położono na religię muzułmańską stanowiącą jeden z elementów tureckiej tożsamości. Analizie poddane zostały następujące dyskursy i obszary polityki: dyskursy AKP o narodzie i idealnych obywatelach, polityka AKP w kwestii chust oraz meczetów, dyskursy AKP o Turcji jako opiece muzułmanów w świecie, muzułmańskie wartości moralne w polityce zagranicznej Turcji na przykładzie tureckiej pomocy rozwojowej oraz polityka otwartych drzwi wobec uchodźców syryjskich.

Na potrzeby dysertacji, rozdziały podzielone zostały według wspomnianych trzech elementów konstytuujących turecką tożsamość narodową, chociaż trzeba zdawać sobie sprawę z tego, iż w rzeczywistości rzadko występuje sytuacja absolutna, w której ujawnia się tylko jeden element tożsamości. Przy podziale tematycznym kierowałam się zasadą, iż daną kwestię czy to dyskursu czy praktyki politycznej przyporządkowuję do tego elementu tożsamości, który jest najczęściej lub najmocniej z tym elementem związany. Nie znaczy to jednak, iż w poszczególnych podrozdziałach przyporządkowanych do konkretnego elementu tożsamości nie znajdują się inne komponenty tożsamości. Wówczas każdorazowo wyjaśniam, jakie inne elementy tożsamości są obecne w danym dyskursie czy polityce i uzasadniam przyporządkowanie do konkretnego rozdziału.

W zakończeniu przedstawiam główne wnioski wynikające z przeprowadzonych badań. Omawiam sposób weryfikacji głównej hipotezy badawczej i przytaczam procesy i wydarzenia, które się do tego najbardziej przyczyniły. Wychodząc od podsumowania głównych trendów zachodzących w procesach tożsamościowych od momentu dojścia AKP do władzy formułuję również wnioski na przyszłość, z ostrożną antycypacją rozwoju dalszego procesu kształtowania tureckiej tożsamości narodowej.

Główne wnioski

Proces kształtowania tureckiej tożsamości narodowej w oparciu o czynnik religijny doprowadził do rewolucji tożsamościowej w Turcji. Jest to już druga, obok kemalizmu i westernizacji, rewolucja tożsamościowa w historii Republiki Turcji. Kemalizm i westernizacja przyczyniły się do stopniowego wyłączenia islamu z życia politycznego i społecznego. Jednak gwałtowne zerwanie z kilkusetletnią tradycją nie spowodowało narodzin nowej kultury i nowej tożsamości. Nowy system był korzystny jedynie dla wąskiej grupy intelektualistów i przedsiębiorców. Tymczasem w większości rolnicza ludność Turcji nie odczuła społecznej lub ekonomicznej poprawy. Przekształcanie tradycyjnego społeczeństwa, którego korzenie kulturowe nie tkwiły w Europie, w społeczeństwo nowoczesne na wzór europejski, zrodziło konflikt pomiędzy tradycjonalistami a ugrupowaniem prozachodnim. Począwszy od lat 50. XX w. w Turcji zaczęły powstawać partie wzywające do zmiany zasad polityki i dopasowania jej do rzeczywistej sytuacji społeczno-gospodarczej. Turcy zaczęli szukać swojej prawdziwej tożsamości, co doprowadziło do powstania antyzachodniego bloku, narodzin islamu politycznego, a w konsekwencji do polaryzacji społeczeństwa. Stopniowo kształtowały się także islamskie elity intelektualne, które od lat 80. zaczęły zdobywać coraz większe wpływy.

Kulminacją tych wpływów są trwające od 2002 r. rządy AKP, pro-islamskiej partii, która za główny cel obrała sobie przywrócenie islamowi miejsca w przestrzeni społecznej i politycznej oraz zmianę tureckiej tożsamości narodowej w taki sposób, aby Turcy byli przede wszystkim pobożnymi muzułmanami.

Analiza dyskursów politycznych i praktyki w obszarze polityki wewnętrznej i zagranicznej pozwoliła na udzielenie odpowiedzi na wszystkie pytania badawcze postawione w pracy. Główna hipoteza badawcza, mówiąca o tym, że Partia Sprawiedliwości i Rozwoju dokonała redefinicji tureckiej tożsamości narodowej obierając religię muzułmańską za główny czynnik definiujący tę tożsamość, została zweryfikowana pozytywnie. Było to w szczególności widoczne w dwóch analizowanych obszarach polityki krajowej, tj. w polityce edukacyjnej będącej głównym narzędziem w procesie kształtowania „idealnych obywateli” oraz polityce kulturalnej w zakresie symboli religijnych (tj. muzułmańskiego nakrycia głowy kobiet oraz meczetów) w przestrzeni publicznej. Z perspektywy lansowanej wizji narodu i co za tym idzie idealnego obywatela przez AKP można wyróżnić dwa okresy: od 2002 do 2015 r. z włączającą wizją narodu tureckiego, uwzględniającą alewitów i Kurdów, oraz od 2015 r. z wykluczającą wizją narodu obejmującą jedynie Turków – sunnickich muzułmanów. Od 2015 r. idealny obywatel miał być pobożny, czyli miał się kierować w życiu wartościami muzułmańskimi.

Kluczowe znaczenie religii muzułmańskiej w tożsamości tureckiej kształtowanej przez AKP zostało również potwierdzone poprzez analizę polityki rządów AKP wobec uchodźców syryjskich, dyskursów o opiece nad muzułmanami w świecie oraz polityki rozwojowej Turcji. Dyskursy AKP o roztaczaniu przez Turcję opieki nad muzułmanami na całym świecie były odzwierciedleniem etycznego wymiaru tożsamości tureckiej związanego z konstruowaniem odpowiedzialności danego narodu. Konstruowanie dyskursywnego toposu o odpowiedzialności wobec muzułmanów w świecie kryło w sobie dwa cele: po pierwsze, miało być zarówno wzmocnieniem religijnego wymiaru tureckiej tożsamości narodowej, a po drugie, miało wzmocnić prestiż Turcji w krajach muzułmańskich. Ciekawy jest również wymiar praktyczny wspomnianego dyskursu, który przełożył się na nową koncepcję polityki zagranicznej, tj. „etycznej polityki zagranicznej” (*ilkesel dış politikası*). Mimo ogólnego sformułowania charakteru etycznej polityki zagranicznej, faktem jest, iż jej kierunki w większości pokrywały się z krajami muzułmańskimi lub działaniami w obronie muzułmanów. Ostatnie spostrzeżenie jest efektem analizy dwóch studiów przypadku, tj. polityki rozwojowej Turcji (określanej też jako dyplomacja humanitarna) oraz polityki wobec uchodźców syryjskich. Głównym celem polityki rozwojowej Turcji pod rządami AKP miało być z jednej strony skupienie się na

wartościach i sumieniu, a z drugiej budowanie silnego gospodarczo państwa, które będzie w stanie odpowiadać na kryzysy humanitarne. W narracjach o polityce humanitarnej Turcji politycy AKP stosowali metafory o tureckim współczującym narodzie oraz o współczującej Turcji⁴. Sam Erdoğan lubił przytaczać topos o pomagającej Turcji na swoich wiecach wyborczych przez co próbował wzmocnić oparty na muzułmańskich wartościach element tureckiej tożsamości.

Kolejnym praktycznym wymiarem dyskursu AKP o opiece Turcji nad muzułmanami w świecie była polityka otwartych drzwi wobec uchodźców syryjskich i topos o odpowiedzialności Turcji za ochronę „uciśnionych”. AKP lansowała tym samym narrację o muzułmańskiej gościnności narodu tureckiego, w ramach której Turcja udziela schronienia braciom muzułmanom, czyli Syryjczykom. Sposób definiowania tureckiego narodu jako tolerancyjny czy gościnny w duchu islamu odpowiada definicji humanitarnego nacjonalizmu⁵. Humanitarny nacjonalizm turecki kształtowany przez AKP włączał do narodu muzułmanów spoza Turcji, a ta inkluzywność odbywała się w imię ludzkości i była przejawem odpowiedzialności narodu tureckiego oraz częścią jego tożsamości. Warto tutaj dodać, że o ile polityka otwartych drzwi była dość długo realizowana przez rządy AKP, będąc swoistą przeciwagą dla anty-uchodźczych dyskursów i polityk zintensyfikowanych od 2015 r. w Europie, to przez ostatnie lata zaczęła ustępować narracjom o potrzebie odesłania uchodźców z powrotem do Syrii (tj. do bezpiecznej strefy pod kontrolą Turcji). Trzęsienie ziemi w Turcji w lutym 2023 r. i opieszałość tureckiego rządu w pomocy poszkodowanym jeszcze bardziej wzmocniły anty-uchodźcze nastroje w Turcji, czego odzwierciedlenie było obecne w kampanii wyborczej przed wyborami parlamentarnymi i prezydenckimi w Turcji w maju tego samego roku. Przyszłość pokaże, czy i w jakiej mierze zwycięska formacja zrealizuje zapowiedzi o odesłaniu Syryjczyków do ich kraju.

Aby w pełni potwierdzić hipotezę o nadrzędnym znaczeniu czynnika religijnego w wizji nowej tureckiej tożsamości narodowej narzucanej przez AKP niezbędna była analiza dwóch pozostałych elementów konstytuujących tę tożsamość, tj. czynnika językowo-etnicznego i terytorialnego. Celem analizy procesu kształtowania tureckiej tożsamości narodowej w oparciu o terytorium i język było wykazanie, że hipoteza główna jest fałszywa.

⁴ Davutoğlu, A. (2013). “Turkey’s humanitarian diplomacy: objectives, challenges and prospects”. *Nationalities Papers*, Vol. 41, Nr 6, s. 866-867.

⁵ Aridici, N. (2022). “Constructing the ‘National Ideal’: The ‘Inclusive’ and ‘Exclusive’ Representations of Syrian Refugees in Turkish Print Media”, *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, Vol. 24, Nr 4, s. 696-714.

Analiza czynnika językowo-etnicznego przyczyniła się do potwierdzenia hipotezy głównej, za sprawą wykazania utraty znaczenia tego czynnika dla procesu kształtowania tożsamości narodowej. W tym miejscu należy dodać, iż proces ten charakteryzował się zmienną dynamiką, na którą największy wpływ miały zjawiska liberalizacji życia społeczno-gospodarczego w Turcji oraz włączania grup marginalizowanych bądź to zapoczątkowane, bądź przyspieszone przez AKP w pierwszej dekadzie XXI w., a następnie odchodzenie od nich na rzecz autorytaryzmu i realizowania przez AKP polityki wykluczania wyraźnych od początku drugiej dekady XXI w. Utracie znaczenia czynnika językowego w procesie kształtowania tożsamości narodowej dowodziła polityka rządów AKP przyznawania i poszerzania zakresu praw językowych Kurdów, czyli najlicniejszej mniejszości etnicznej w Turcji. Z drugiej strony, po nacjonalistycznym zwrocie w 2015 r., pomimo zerwania turecko-kurdyjskiego procesu pokojowego i odejścia od obietnic w zakresie praw językowych składanych wcześniej Kurdom, rządy AKP wcale nie powróciły do traktowania języka tureckiego jako podstawowego czynnika definiującego tożsamość turecką. Zamiast tego, Erdoğan przedstawił postulat wprowadzenia języka osmańskiego do obowiązkowego programu szkolnego, co pokazuje przywiązanie AKP do czynnika ideologicznego czy też religijnego w procesie kształtowania tożsamości. Znamienny jest przy tym fakt, że od czasu rewolucji językowej dokonanej przez Atatürka w 1928 r. AKP jest pierwszą partią rządzącą, która zaczęła głośno mówić o osmańskich czy też religijnych korzeniach języka tureckiego, tak silnie dotychczas związanego z turecką tożsamością narodową.

Analiza polityki Turcji wobec republik tureckich oraz polityki wobec społeczności pokrewnych na przykładzie Tatarów Krymskich również potwierdziła osłabienie znaczenia czynnika językowo-etnicznego. Polityka Turcji wobec republik tureckich w pierwszej dekadzie rządów AKP padła ofiarą koncepcji strategicznej głębi i wielowektorowości w polityce zagranicznej. O ile przed 2002 r. republiki tureckie, tj. Kazachstan, Kirgistan, Uzbekistan, Turkmenistan i Azerbejdżan były jednym z priorytetowych kierunków polityki Turcji, począwszy od 2002 r. zaczęły schodzić na dalszy plan, czego wyrazem jest zmiana charakteru utworzonej w 1992 r. TIKA (Tureckiej Agencji Współpracy i Koordynacji) z organizacji udzielającej pomocy republikom tureckim na narodową agencję tureckiej pomocy rozwojowej. Studium przypadku w polityce Turcji wobec społeczności pokrewnych, tj. polityka wobec Tatarów Krymskich, pokazało z kolei przewagę pragmatyzmu nad głoszoną ideą wspólnej tożsamości wszystkich ludów turekojęzycznych.

Złożone zależności pomiędzy trzema czynnikami, tj. językowo-etnicznym, terytorialnym oraz religijnym unaoczniała analiza polityki rządów AKP wobec diaspory tureckiej. Badacze uznali tę politykę za przejaw państwowego nacjonalizmu dalekosiężnego (*state-led long-distance nationalism*) realizowanego w imię narodu i jego tożsamości w celu uznania danego kraju za państwo transnarodowe⁶. AKP postrzega diasporę jako źródło władzy symbolicznej poprzez którą Turcja, jako państwo wysyłające, wzmacnia więzi emigrantów z ojczyzną i tureckim narodem⁷. Tym samym, wzmacniane jest również poczucie przynależności diaspory tureckiej do narodu tureckiego, a to poczucie jest budowane przede wszystkim na wspólnej ojczyźnie rozumianej terytorialnie, lecz także na wspólnym języku, i bardzo często też na wspólnej religii w wydaniu islamu sunnickiego.

Dodatkowo, analiza dyplomacji kulturalnej rządów AKP w postaci promowania języka tureckiego za granicą pokazała instrumentalne traktowanie języka i jego polityzację, czyli nadawanie mu znaczenia politycznego⁸. Wyrazem polityzacji języka jest promowanie przez AKP tureckiej nazwy kraju, tj. „Türkiye”, jako jedynej obowiązującej na arenie międzynarodowej. Rządy AKP traktowały język turecki jako narzędzie wzmacniania prestiżu Turcji w świecie, przez co w ponad 60 krajach otwarte zostały centra Instytutu Yunusa Emre jako placówki promowania tureckiej kultury i języka. Uwzględniając utworzenie i rozrost Instytutu Yunusa Emre, a także inwestowanie przez AKP w turecki przemysł filmowy, trzeba zauważyć również ekonomiczny wymiar polityki językowej AKP. Jeśli chodzi natomiast o jej wymiar tożsamościowy, to tak jak w przypadku krajowej polityki językowej, również w zewnętrznej polityce językowej, język turecki nie był traktowany przez AKP jako główny element konstytuujący turecką tożsamość narodową.

Badania nad trzecim elementem tureckiej tożsamości narodowej, tj. terytorium Turcji, również potwierdziły hipotezę o dominacji czynnika religijnego, z pewną poprawką na przywrócenie znaczenia czynnikowi terytorialnemu począwszy od 2015 r. Proces zmian w definiowaniu miejsca Turcji w świecie przez AKP dobrze obrazują dwie doktryny polityki zagranicznej Turcji z okresu rządów AKP: najpierw doktryna Strategicznej Głębi, a następnie doktryna Błękitnej Ojczyzny. Doktryna Strategicznej Głębi, opracowana przez byłego premiera, a wcześniej też ministra spraw zagranicznych Turcji, Ahmeta Davutoğlu⁹, w

⁶ Glick-Schiller, N. (2005). “Long Distance Nationalism.” W: Ember, L., Ember, C., and Skoggard, I. (red.), *Encyclopedia of Diasporas*, Nowy Jork: Kluwer, s. 80-90.

⁷ Gamlen, A., Cummings, M., and Vaaler, P. (2019). “Explaining the Rise of Diaspora Institutions.” *Journal of Ethnic and Migration Studies*, Vol. 45, Nr 4, s. 492–516.

⁸ *Słownik Języka Polskiego PWN*, źródło: <https://sjp.pwn.pl/sjp/polityzacja;2572030> (dostęp 09.05.2023).

⁹ Ahmet Davutoğlu opracował swoją koncepcję i opublikował ją w książce o tym samym tytule w 2000 r., czyli jeszcze zanim AKP powstała i doszła do władzy.

wymiarze ideowym była wyrazem neoosmanizmu. Neoosmanizm jest najczęściej definiowany jako ideologia polityczna Turcji polegająca na dążeniu do odbudowy i zwiększenia wpływów politycznych tego państwa w krajach i regionach byłego Imperium Osmańskiego¹⁰. Neoosmanizm opierał się na trzech elementach: odwoływaniu się do osmańskiego dziedzictwa Turcji w polityce wewnętrznej i zagranicznej, promowanie roli Turcji jako mocarstwa regionalnego oraz dążenie do członkostwa Turcji w Unii Europejskiej stanowiącego zwieńczenie mocarstwowych ambicji. W wymiarze zewnętrznym neoosmanizmu, Turcja miała stosować soft power w celu wywierania wpływu politycznego, ekonomicznego, dyplomatycznego i kulturowego na byłych terytoriach osmańskich oraz w innych regionach, w których kraj ten przejawiał swoje strategiczne interesy. W wymiarze wewnętrznym, chcąc pozostawać w zgodzie z wielonarodowym dziedzictwem Imperium Osmańskiego, neoosmanizm otwierał drzwi dla mniej „etnicznej” i bardziej wielokulturowej koncepcji tureckiej tożsamości. Po odejściu od koncepcji Strategicznej Głębi i zastąpieniu jej doktryną Błękitnej Ojczyzny należy stwierdzić, iż neoosmański charakter nowej tożsamości tureckiej nieco stracił na znaczeniu. Wraz z nową doktryną zaczął się odradzać w Turcji nacjonalizm terytorialny czy geograficzny znany z okresu pierwszych dekad po ustanowieniu Republiki¹¹.

Rosnące znaczenie czynnika terytorialnego w procesie kształtowania tureckiej tożsamości narodowej było widoczne w dwóch studiach przypadku analizowanych w rozdziale 4, tj. w kwestii cypryjskiej oraz polityce Turcji wobec Armenii. W kwestii Cypru polityka rządów AKP uległa znacznej zmianie. Wychodząc od podejścia koncyliacyjnego wobec rozwiązania konfliktu na wyspie, Turcja przeszła do stanowiska konfrontacyjnego w związku z ogłoszeniem i realizacją doktryny *Mavi Vatan*. Podobnie jak w przypadku Cypru, próby pojednania z Armenią i otwarcia granicy turecko-armeńskiej również nie przyniosły zamierzonego efektu. Kością niezgody w stosunkach turecko-armeńskich pozostaje kwestia ludobójstwa Ormian i negowanie tej zbrodni przez wszystkie rządy tureckie, włączając też te formowane przez AKP. Z jednej strony, Turcja żywi obawy przed roszczeniami terytorialnymi ze strony Armenii, w której godle widnieje święta góra Ararat znajdująca się na terytorium Turcji. Z drugiej strony, w polityce Turcji wyraźnie daje o sobie znać czynnik religii i płynących z niej wartości – dla tureckich rządów uznanie ludobójstwa Ormian, a tym samym przyznanie się do winy przez Turcję stoi w sprzeczności z wizją Turcji będącej sumieniem świata.

¹⁰ Yavuz, M. H. (2022). “The motives behind the AKP’s foreign policy: neo-Ottomanism and strategic autonomy”, *Turkish Studies*, Vol. 23, Nr 5, s. 659-680.

¹¹ Kadan, T. (2020/2021). “The formulation of the Blue Homeland doctrine”. *Belt & Road Initiative Quarterly*, Vol. 2, Nr 1, s. 36-50.

Jakakolwiek skaza na takiej percepcji narodu tureckiego i jego tożsamości pozostaje nie do przyjęcia dla AKP oraz każdej innej partii zabiegającej o głosy nacjonalistycznego elektoratu.

Analiza kolejnego studium przypadku, tj. polityki rządów AKP wobec Syrii, przyczyniła się do ciekawego odkrycia w kontekście niniejszej dysertacji. A mianowicie, ze względu na wojnę domową w Syrii i ruch uchodźczy z tego kraju do Turcji, Turcja po raz pierwszy od 1974 r. zdecydowała się na interwencję wojskową w innym kraju uzasadniając ten ruch interesem narodowym. Operacja Tarcza Eufratu rozpoczęta w 2016 r. i wszystkie kolejne operacje wojskowe (Gałąź Oliwna z 2018 r., Źródło Pokoju z 2019 r. oraz Tarcza Wiosny z 2020 r.) stanowią tak naprawdę zaprzeczenie założenia, że to terytorium jest głównym czynnikiem, w oparciu o który kształtowana jest turecka tożsamość narodowa, oddając pierwszeństwo czynnikowi religii, wartości i odpowiedzialności z nich wywodzonej. Innymi słowy, poczynawszy od 2016 r. liderzy AKP z Erdoğanem na czele nie tylko wzywali społeczność międzynarodową do obrony sprawiedliwości, ale także sami zaczęli ją egzekwować, czego przejawem są interwencje w Syrii.

Rewizjonistyczna polityka Turcji w Syrii jest też dowodem na ciągle żywy neosmanizm, o czym świadczą narracje polityki wobec Syrii historycznie stanowiącej część Imperium Osmanów czy też dyskurs o Turcji jako opiekunce muzułmanów (zob. Rozdział 6). Usprawiedliwiając operację wojskową chęcią ochrony uciśnionych braci, tj. muzułmanów, liderzy AKP przywołują czasy Imperium Osmańskiego, którego władca sprawował rolę kalifa - opiekuna wszystkich wyznawców islamu. Sam Erdoğan używa przy tym słownictwa rodem z wypraw wojskowych Osmanów, mówiąc o podboju (tur. *Fetih*) ziem północnej Syrii¹². Przykład polityki AKP wobec Syrii pokazuje, iż czynnik religijny jest stosowany w kontekście uzasadniania narracji i działań politycznych wszędzie tam, gdzie można go zastosować. A ta ostatnia obserwacja z kolei dowodzi, że jeśli tylko konkretne działanie da się uzasadnić czynnikiem religijnym, liderzy AKP wybierają ten ostatni kosztem czynnika terytorialnego. W przypadku interwencji wojskowych w Syrii, czynnik ideologiczny był niezbędny w celu uzasadnienia zmiany definiowania terytorium - AKP odeszła od wąskiej definicji opartej na geograficznej delimitacji i zaczęła odnosić terytorium do historycznego obszaru zajmowanego przez Imperium Osmańskie.

Warto podkreślić, że o ile czynnik religijny zaczął dominować w wizji tureckiej tożsamości narodowej narzucanej przez AKP od 2007 r., od 2015 r. rozpoczął się

¹² 'Afrin'e girdik giriyoruz... Fetih yakin', *Hurriyet*, 18.03.2018, źródło: <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/afrine-girdik-giriyoruz-fetih-yakin-40775966> (dostęp 20.03.2023).

nacjonalistyczny zwrot w polityce partii, czego wyrazem było przywrócenie znaczenia czynnikowi terytorialnemu w kształtowaniu tożsamości narodowej. Błędem byłoby jednak stwierdzenie, że czynnik ten zaczął dominować w procesie kształtowania tożsamości, gdyż o ile stał się istotny głównie dla formułowania założeń polityki zagranicznej, nie uzyskał znaczenia pierwszorzędowego, cały czas zarezerwowanego dla religii muzułmańskiej.

Chociaż trwające od 2002 r. rządy AKP w Turcji zmieniły dominującą wizję tureckiej tożsamości narodowej narzucaną przez elity społeczeństwu, to ostatnie pozostaje podzielone pod względem stosunku do tych zmian. O ile ugrupowania liberalne i świeckie pozostają w opozycji do projektu tożsamościowego AKP, ugrupowania religijnie konserwatywne w większości go popierają. Poparcie nie dotyczy jednak ugrupowań skrajnie konserwatywnych, dla których „nowoczesność” AKP jest często nie do pogodzenia z głęboką religijnością. Ciekawym efektem polityki narzucania tożsamości opartej głównie na religii muzułmańskiej jest spadek odsetka osób religijnych w Turcji¹³. Jest to dowód na to, że tożsamość konstruowana odgórnie może przynosić efekty odwrotne do zamierzonych. W tym przypadku największy opór wykazuje młodzież, którą bezpośrednio dotykają rządowe zmiany systemu edukacji i programu nauczania. Jak pokazują badania społeczne, uczniowie opierają się obowiązkowym lekcjom religii, rządowemu projektowi kreowania „religijnego pokolenia” i koncepcji religii w ogóle. Uczniowie tureccy coraz częściej określają się jako ateści, deści lub feminiści i kwestionują interpretację islamu nauczaną w szkole¹⁴. Najmłodsze grupy społeczne, czy też pokolenie „Z”, przywykłe do nowych technologii i korzystnych efektów globalizacji, nie identyfikuje się z ideologicznymi konserwatywnymi wartościami AKP. Może być to czynnik warunkujący polityczną przyszłość partii, a także decydujący o ostatecznym niepowodzeniu projektu tożsamościowego AKP.

¹³ “KONDA Toplumsal Değişim Raporu: Türkiye'de inançsızlık yükselişte”, Euronews, 04.01.2019, źródło: <https://tr.euronews.com/2019/01/03/konda-nin-toplumsal-degisim-raporuna-gore-turkiye-de-inancsizlik-yukseliste> (dostęp 13.01.2023).

¹⁴ McKernan, B. (2020). “Turkish students increasingly resisting religion, study suggests”, *The Guardian*, 29.04.2020, źródło: <https://www.theguardian.com/world/2020/apr/29/turkish-students-increasingly-resisting-religion-study-suggests> (dostęp 13.01.2023).